

Uniwersytet Warszawski

Wydział Polonistyki

Ewelina Rąbkowska

**Kulturowe obrazy zwierząt w polskiej literaturze dla dzieci i młodzieży w perspektywie
animal studies. Wybrane problemy**

Praca doktorska wykonana pod kierunkiem prof. dr. hab. Grzegorza Leszczyńskiego oraz promotor pomocniczej: dr Anny Barcz; Warszawa, czerwiec 2019.

STRESZCZENIE

Kwestia zwierząt jest kluczowa dla powstania i rozwoju literatury dziecięcej i młodzieżowej. Jako temat utworów fauna może być umieszczona w centrum tekstów dla niedorosłych albo stanowić wątek drugoplanowy. Toposy literackie związane z przyrodniczym otoczeniem człowieka podlegają ciągłym modyfikacjom za sprawą przemian w obrębie samej literatury, a także kultury ludzkiej oraz pod wpływem rzeczywistości przyrodniczej, w której zanurzony jest gatunek *homo sapiens*.

Dyskurs na temat tożsamości człowieka, świata, w którym żyje ludzkość, relacji pomiędzy naturą a kulturą toczy się także w literaturze dla dzieci i młodzieży, która, podobnie jak twórczość literacka dla dorosłych, uczestniczy w pełni w tej ciągle żywej wymianie myśli, doświadczeń, obserwacji. Europejska literatura dla niedorosłych od XVII wieku, a polska od początku XIX wieku, kiedy powstały pierwsze jej oryginalne twory *ad usum delphini*, czyli z wyraźnym celem ukształtowania swego czytelnika zgodnie z precyzyjnie określonymi oczekiwaniami społecznymi, czerpały z rozmaitych źródeł wątków związanych z przyrodą, aby tym lepiej wyzyskać je do celów dydaktycznych. Zespół motywów odnoszących się do fenomenu przyrody nie od razu zatem mógł stać się autonomicznym elementem świata przedstawionego, przez pierwszych 300 lat rozwoju sztuki słowa dla młodych częściej traktowany był instrumentalnie – jako narzędzie wychowawcze wobec dzieci. Świat zwierzęcy uwikłany jest w literaturze dziecięcej w rozliczne gry pomiędzy hipotetycznym dorosłym nadawcą a zakładanym dziecięcym odbiorcą oraz wielopoziomowe kategoryzacje kulturowe.

Żyjemy w dobie wzmożonej ekspansji i ingerencji człowieka w środowisko przyrodnicze, w czasie kryzysu ekologicznego, którego symptomy zaczęły być odczuwalne wyraźnie zarówno przez ludzi, jak i zwierzęta już w drugiej połowie XIX wieku. Sytuacja ta zmusza człowieka do zweryfikowania swych relacji ze światem natury. Od połowy XX stulecia – pod postacią posthumanizmu – podważany jest humanistyczny paradygmat myślenia, dominujący w kulturze Zachodu przez kilka wieków, w duchu którego literatura dla dzieci i młodzieży rodziła się w całej Europie.

Celem rozprawy jest analiza modyfikacji ukazywania kwestii zwierząt w polskiej literaturze dla dzieci w kontekście kulturowych studiów nad zwierzętami (*cultural animal studies*, CAS). Jako narzędzie równie ważne siłą rzeczy pojawiają się tu *children* i *childhood studies*, czyli kulturowe badania nad dziećmi i dzieciństwem. Pomocniczo pojawiają się w rozprawie odwołania także do prądów ekokrytycznych czy ekofeministycznych. W centrum zainteresowania znajdują się głównie utwory prozatorskie, poetyckie i dramatyczne powstałe w XXI wieku, ale pokazane w szerokim kontekście wcześniejszych zapowiedzi (zarówno w Polsce, jak i za granicą) takiego sposobu pisania o zwierzętach dla dzieci, który można uznać za antytezę antropocentrycznego humanistycznego paradygmatu określającego przez trzy wieki, niemal z definicji, literaturę dziecięcą. Dlatego wybrane polskie teksty starsze, począwszy od XIX wieku, będą omówione z użyciem narzędzi *animal studies*. Teksty literackie odniesione zostaną do filozoficznego pisarstwa o zwierzętach autorów takich jak Donna Haraway, Rossi Braidotti, Kari Weil, Carol Adams, Jacques Derrida, Giorgio Agamben, Peter Singer, Jeremy Bentham, Andrew Linzey, Tom Regan, Martha Nussbaum. Z polskich badaczy inspirację czerpać będę z rozważań między innymi Grzegorza Leszczyńskiego, Anny Barcz, Ewy Domańskiej, a także Justyny Schollenberger, Dariusza Gzyry, Dariusza Piechoty, Agnieszki Trześniewskiej i Macieja Skowery.

Każdy rozdział stanowi próbę wykazania, iż tradycyjne, antropocentryczne paradygmaty myślenia o „kwestii zwierzęcej” są – zarówno w tradycji literackiej dla dzieci i młodzieży, jak i w tekstach najnowszych – osłabiane, a nawet odwracane na kilka możliwych sposobów. Rozdział I *Dziecko i zwierzę* ma charakter teoretyczny i omawia trzy kwestie: po pierwsze, konstrukt dziecka i dzieciństwa jako bliskiego naturze, po drugie, zmianę w zakresie pojmowania postaw etycznych wobec zwierząt, a po trzecie, specyfikę obrazowania zwierząt w omawianej literaturze w perspektywie teorii *cultural animal studies*. Rozdział II *Maski czy twarze?* zawiera szczegółową analizę stopniowego łagodzenia instrumentalnego traktowania motywów zwierzęcych w literaturze XIX i XX wieku, aż do prób rezygnacji z tego typu zabiegów w najnowszych utworach – także poprzez tendencje humorystyczne. Zjawisko odchodzenia od prostego dydaktyzmu zwierzęcego w literaturze dla dzieci i młodzieży zostanie powiązane nie tylko z nurtami antypedagogicznymi, ale i ze stopniowym nasilaniem się świadomości posthumanistycznej wpisanej w tę twórczość. Przedmiotem Rozdziału III *Dzieci, zwierzęta i „wielka zabawa”* jest rozwój wątków dziecięcego folkloru zwierzęcego, który ma niebagatelny wpływ na literaturę, szczególnie zaś poezję dziecięcą. Osadzenie tego folkloru w realności bytowania dzieci i zwierząt, wpisana weń bliskość między dzieckiem a zwierzęciem, wątki cierpienia zwierzęcego, jak też przekraczanie owego cierpienia na rzecz zyskania podmiotowości za pomocą współpracy i zabawy międzygatunkowej – wszystko to sprawia, że twórczość literacka dla dzieci nawiązująca do dziecięcego folkloru zwierzęcego łagodzi, odwraca, a nawet parodiuje tradycyjne, racjonalistyczne spojrzenie na relacje ludzie – zwierzęta. Rozdział IV *Opowieści o smutku i dorastaniu* dotyczy sposobów, w jakie ujawniają się w tekstach dla dzieci i młodzieży tendencje upodmiotowienia bohaterów zwierzęcych i dziecięcych. Analiza obejmie takie schematy fabularne realizowane w wybranych tekstach kultury dziecięco-młodzieżowej, które przedstawiają współzależność dziecka i zwierzęcia oraz chwiejny status obojga w świecie dorosłych ludzi (*trash studies*). Podjęta zostanie próba wykazania, że relacja młodego

człowieka i zwierzęcia jest w tych utworach ukazana jako źródło siły i podmiotowości. Punktem wyjścia Rozdziału V *Od empatii do refleksji etycznej* jest założenie, że postawa empatii wobec zwierząt, wpisana w większość utworów dla dzieci i młodzieży, może stać się podstawą refleksji etycznej. Przedmiotem analizy w tym rozdziale staną się utwory, w których jako temat pojawiają się takie aspekty relacji ludzie – zwierzęta, jak polowanie na zwierzęta, leczenie i ochrona zwierząt (np. lecznice weterynaryjne, schroniska, rezerваты), praca zwierząt i ludzi (kopalnia, wojsko), a także aspekty etyczne związane z jedzeniem mięsa (wegańska literatura dla dzieci). Zakończenie *Perspektywy przyszłości w dziecięcej lekturze przyrody* – podsumowujące i zbierające poczynione spostrzeżenia – poświęcone zostanie kwestii bardzo ważnej zarówno dla nurtów posthumanizmu, w tym *animal studies*, jak i ekokrytyki, mianowicie zagadnieniu przyszłości ukazywania zwierząt w literaturze dziecięcej, a także ich relacji z ludźmi. Przyszłość dziecka jako bohatera utworu, ale i projektowanego adresata komunikatu literackiego jest równie ważną kategorią co przyszłość animalnych postaci literatury dziecięcej i młodzieżowej. Wpisane w utwory dla dzieci wyraźne zapytanie i troska o tę przyszłość, szukanie załączków zmiany, a nawet interwencja w czas przyszły to ważne i powtarzane po wielokroć topoty. Świadomość jutra wyznacza w literaturze dziecięcej i młodzieżowej nie tylko kierunek zmian rzeczywistych relacji ludzie – zwierzęta, ale i kierunek, w którym ma podążać krytyczna sztuka słowa dla młodych oraz jej odbiór, by takim zmianom sprzyjać.

